

VỊ TRÍ CỦA TIẾNG BIH TRONG CÁC NGÔN NGỮ NHÓM CHĂM

PGS.TS Đoàn Văn Phúc*

1. Mở đầu

1.1. Từ trước đến nay, khi bàn về số lượng, thành phần các ngôn ngữ trong nhóm Chăm (Chamic group), cũng như việc phân chia, sắp xếp tiếng nói của những cộng đồng cư dân thuộc nhóm ngôn ngữ này, thường có hai loại ý kiến: 1) Đa số các nhà nghiên cứu về cơ bản thống nhất với nhau rằng nhóm Chăm gồm có ít nhất 5 ngôn ngữ: Chăm, Raglai, Chru, Giarai, Êđê. 2) Tuy nhiên cũng có những người không đồng tình với ý kiến như vậy. Họ coi nhóm Chăm gồm ít nhất 6 ngôn ngữ: Chăm (Chăm), Raglai, Chru, Giarai, Êđê, và Bih (Romah Del, Trương Văn Sinh, 1974). Gorys Keraf - một nhà ngôn ngữ học Indonesia trong cuốn *Linguistik Bandingan Historis (Ngôn ngữ học so sánh lịch sử, 1996)* - đã đưa ra những quan niệm hơi khác lạ về số lượng, thành phần các ngôn ngữ Chăm. Ông cho rằng các ngôn ngữ Chăm ít nhất gồm 5 ngôn ngữ: 1- Cham (bao gồm Cham và Churu); 2- Raglai; 3- Jarai (bao gồm Giarai, Hobau, Hơdrong, Arap); 4- Ngôn ngữ pha trộn Jarai-Rade (bao gồm các nhóm: Chur, Krung, Mdhur, Blao - Blô); 5 - Rade ('Ede) bao gồm ít nhất tiếng nói của 9 nhóm Kpa, Atham, Dle Rue, Ktul, Kadung, Drau, Mun, Bi (Pi), Relam (Rlam). Gần đây, Graham Thurgood (1998) cho rằng có lẽ cần phải coi tiếng Chăm Hroi là một ngôn ngữ riêng.

Tiếng Êđê hiện nay bao gồm tiếng nói của những cộng đồng người nào thì ý kiến của các nhà nghiên cứu cũng không giống nhau, nhất là tiếng nói của cộng đồng người Bih và cộng đồng người Mdhur. Trong phạm vi bài này, chúng tôi sẽ chỉ rõ thêm vị trí của tiếng Bih trong các ngôn ngữ nhóm Chăm.

* Viện Ngôn ngữ học.

1.2. Để giải quyết vấn đề vị trí của tiếng Bih trong nhóm ngôn ngữ Chăm, điều cơ bản là phải chỉ ra được những tương đồng và dị biệt về vỏ ngữ âm - hình thái của một đơn vị ngữ nghĩa cơ bản, về vốn từ cơ bản có cùng gốc giữa tiếng Bih với các ngôn ngữ trong nhóm: Êđê, Giarai, Churu, Chăm, Raglai. *Điều quan trọng nhất là chỉ ra được xu thế biến đổi (sự cách tân - innovation) từ một ngôn ngữ mẹ cổ xưa (Proto language) tới các ngôn ngữ Chăm đương đại.* Chúng tôi tiến hành so sánh đặc điểm vỏ ngữ âm của đơn vị ngữ nghĩa cơ bản, vốn từ vựng trong ngôn ngữ của cộng đồng người Bih với các ngôn ngữ Chăm, mà đặc biệt so sánh vốn từ cơ bản nhất của tiếng Bih với các thổ ngữ, phương ngữ Êđê nhằm cố gắng chỉ ra những xu hướng biến đổi ngữ âm của chúng. Bảng từ được đưa ra so sánh cơ bản dựa trên bảng 100 từ của M. Swadesh, tuy có những từ cần được sửa đổi cho phù hợp với đặc trưng của các ngôn ngữ khu vực Đông Nam Á. Khi chỉ ra những sự cách tân, chúng tôi đã phải sử dụng một khối lượng tư liệu lớn hơn nhiều lần so với bảng 100 từ mà chúng tôi đối chiếu.

1.3. Tư liệu

a) Những tư liệu về các ngôn ngữ, phương ngữ, thổ ngữ của nhóm Chăm do chính chúng tôi thu thập sẽ được ghi theo phiên âm quốc tế (IPA).

b) Những tư liệu được rút ra từ các công trình của những người đi trước về các ngôn ngữ thuộc nhóm Chăm được chúng tôi để nguyên theo cách ghi âm của họ. Đặc biệt, chúng tôi sử dụng tư liệu phục nguyên các ngôn ngữ: Proto Malayo-Polynesia của I. Dyen (1953), Proto Cham của E. W. Lee (1966, 1974), Proto Malayic của K. A. Adelaar (1985),...

c) Trong một chừng mực nhất định, chúng tôi có sử dụng tư liệu về các ngôn ngữ Nam Đảo thuộc nhánh Indonesia phía tây.

d) Ngoài những tư liệu về các ngôn ngữ Nam Đảo, chúng tôi còn sử dụng tư liệu của một số ngôn ngữ Nam Á có quan hệ tiếp xúc trực tiếp với tiếng Bih, nhất là các ngôn ngữ nhánh Môn - Khmer thuộc ngữ hệ Nam Á¹.

2. So sánh đặc điểm ngữ âm tiếng Việt Bih với các phương ngữ Êđê và ngôn ngữ nhóm Chăm

2.1. Các ngôn ngữ ở lục địa Đông Nam Á, trong đó có các ngôn ngữ Chăm, đã và đang biến đổi hình thái từ một ngôn ngữ đa tiết có phụ tố tới một ngôn ngữ đơn tiết không có phụ tố. Đó là sự giản lược các hình vị / từ song tiết (và đa tiết) để trở thành đơn tiết, hoặc một ít hình vị / từ ba âm tiết để trở thành song tiết. Quá trình đó đã ảnh hưởng không nhỏ đến sự sắp xếp cấu trúc nội bộ của những âm tiết còn lại. Quá trình này đã và đang diễn ra rất khác nhau trong từng ngôn ngữ, phương ngữ. Cho dù đã bị đơn tiết hóa, song tiền âm tiết (presyllable) trong hầu

hết các ngôn ngữ Chăm vẫn đang tồn tại. Tiền âm tiết ở đây thường được đọc lướt nhẹ, làm cho nguyên âm V của tiền âm tiết bị biến mất trong chuỗi lời nói, thậm chí ngay cả cấu trúc CV của tiền âm tiết cũng nhiều khi bị lược bỏ. Người ta có thể thấy rõ điều đó ở biến thể trong phong cách phát âm của phụ nữ Chăm. Đó là cách phát âm bỏ mất hoàn toàn tiền âm tiết trong từ đa tiết nguyên gốc, bất kể đến căn nguyên của từ này (David Blood, 1961; Bùi Khánh Thế, 1981). Ở tiếng Chăm và Raglai vẫn còn phân biệt ba nguyên âm của tiền âm tiết là: / /, /i ~ / và /u/ (E. W. Lee, 1974; Bùi Khánh Thế, 1981). Thế nhưng ở tiếng Giarai, Churu thì tiền âm tiết chỉ tồn tại một nguyên âm duy nhất / / (Đoàn Văn Phúc, 1992, 1996, 1998). Trong một số trường hợp, tiền âm tiết có âm khởi đầu là âm thanh hầu /ĩ/ thì nguyên âm của nó lại là /a/. Riêng tiếng nói của cộng đồng cư dân Chăm Hroi (ở Bình Định và Phú Yên) thì đang diễn biến theo một chiều hướng khác. Ngôn ngữ này đang trên đường mất thế đối lập các phụ âm vô thanh với phụ âm hữu thanh, tiền thanh hầu hoá² (mà nhiều người gọi là phụ âm tắc, hữu thanh, thở - (breathy voiced stops consonant - Ladefoget, 1992, 2000; Nguyễn Văn Lợi, 1998, 2002, 2004). Hiện các phụ âm này còn khá phổ biến, đồng thời âm vực của âm tiết đang hình thành để cân bằng thế đối lập âm vị học đó. Đi kèm theo điều này là hàng loạt hiện tượng ngữ âm: đôi hoá nguyên âm, mũi hoá ở nguyên âm, và thậm chí còn có thể đang trong quá trình hình thành thanh điệu. (Về điều này, chúng tôi sẽ có một bài riêng).

2.2. Do sự biến đổi hệ thống hình thái học, nên “cái gọi là tiền âm tiết” ở các ngôn ngữ Chăm nổi lên như một đặc trưng và dấu hiệu làm cơ sở để phân chia chúng thành hai tiểu nhóm khác nhau, trong đó:

- *Tiểu nhóm 1*: Các ngôn ngữ còn dấu vết của ngôn ngữ đa tiết, gồm: C (CĐ, CT), Hr, Gir, Chr, và Rag. Ngay ở tiểu nhóm 1 cũng có sự khác biệt về xu hướng biến đổi giữa các ngôn ngữ C, Hr, Chr với các ngôn ngữ Gir, Rag.

- *Tiểu nhóm 2*: Ngôn ngữ đơn tiết: Êđê.

Chính sự khác nhau giữa hai tiểu nhóm này có thể cho ta thấy được quá trình đơn tiết hóa, lược bỏ tiền âm tiết, hình thành các tổ hợp phụ âm hay một phụ âm mới (D. Blood, 1961; E. W. Lee, 1974; Bùi Khánh Thế, 1981, 1995, 1996; Đoàn Văn Phúc, 1983, 1985, 1988, 1992, 1993, 1996, 1998,...) để chúng dần dần trở thành những ngôn ngữ đơn tiết thực thụ. Song có điều đáng lưu ý, chính là ở tiếng nói của một số cộng đồng tộc người như Bih, Md dường như nằm ở vị trí trung gian giữa tiếng nói của một số cộng đồng cư dân Êđê với các cộng đồng tộc người khác thuộc nhóm Chăm. Vì vậy, có lẽ cần so sánh đặc điểm hình thái này của tiếng Bih với tiếng nói các ngôn ngữ Chăm để có thể làm sáng tỏ vị trí của ngôn ngữ này trong nhóm Chăm.

Về đặc điểm ngữ âm-hình thái của tiếng Bih, điều đáng lưu ý là vỏ ngữ âm của từ/hình vị còn mang dấu vết của một ngôn ngữ đa tiết. Chúng ta hãy so sánh một số từ tiếng Bih với một số phương ngữ Êđê và một vài ngôn ngữ nhóm Chăm như các từ dưới đây:

Bih	Kp	Kr	Ep	Bl	Dr	Đ	Rag	Nghĩa
h bẽ đw/bẽ w		h bẽ đw		bẽ đw	bẽăw	hbẽ đw	hbẽ đw	
	h bẽ w		hav đw	tro				
ĩad uđ /m d uđ		ĩ d uđ		d uđ	d ođ /d đ		ĩ d uđ	
	d uđ	d uđ	ĩid uc	mũi				
k tudĩ	ᵐtudĩ	ᵐt đĩ	ᵐtođĩ	ᵐtudĩ/ᵐtođĩ		ᵐtudĩ	tudĩ	pitudĩ
	sao							
m ne	ᵐni e	mn	ᵐne	ᵐne	ᵐne	kamăj	kum j	đàn bà

Ở tiếng Bih còn có một số ít từ mà vỏ ngữ âm của nó gần với vỏ ngữ âm của các từ trong tiếng Chăm Đông và Rag. Nhưng ở đa số các từ khác, thì vỏ ngữ âm tiếng Bih lại giống với các từ ở các phương ngữ Êđê. Đó là những từ kiểu như: *máu, lửa, lạnh, nóng, gan, chảy, đàn ông, răng, đỏ, mưa,...*

Bih	Các thổ ngữ, phương ngữ Êđê khác	Nghĩa
ĩe rãh	ĩe rãh (Kp, Kt, Bl, DR, Ep, Md)	<i>máu</i>
ĩe ỉắt	ĩe ỉắt (KP, Kt, Ad, Dr, Bl, Ep, Kr)	<i>lạnh</i>
ĩek đj	ĩe k đj (Kp, Ep), ỉe k đj (Dr, Bl) kăj (Kr)	<i>đàn ông</i>
ĩe lan	ĩe lan (Kp, Kr, Kt, Dr, Bl, ...)	<i>đường</i>

đi

Như vậy, về phương diện ngữ âm, vỏ ngữ âm của từ tiếng Bih về cơ bản giống với các phương ngữ Êđê mặc dù vẫn còn có một số ít những từ/hình vị lại có vỏ ngữ âm giống với các ngôn ngữ Chăm.

3. Kết quả thống kê từ vựng

Trong các công trình trước đây, dựa trên kết quả thống kê, so sánh 2200 từ thông dụng trong đời sống từ nhiều thổ ngữ tiếng Êđê, căn cứ vào những đặc điểm tương ứng ngữ âm giữa các thổ ngữ, chúng tôi đã chia tiếng Êđê thành hai vùng phương ngữ lớn. Ở mỗi vùng phương ngữ như vậy có thể chia thành nhiều phương ngữ Êđê trên cơ sở các tương ứng ngữ âm của âm đầu, phần vần cũng như tính đơn tiết của các vùng tiếng nói. Lần này, trên cơ sở thống kê từ vựng (100 từ) của 18 phương ngữ, ngôn ngữ thuộc hai ngữ hệ Nam Đảo và Nam Á (trên

cơ sở bảng từ của M. Swadesh), chúng tôi nhận thấy kết quả có khác hơn bởi số lượng từ được so sánh thay đổi. Qua kết quả thống kê từ vựng so sánh tiếng Bih với các phương ngữ Êđê (trang 5) và các ngôn ngữ Nam Đảo, Nam Á khác ở Việt Nam, ta có thể nhận thấy:

**KẾT QUẢ SO SÁNH TỪ VỰNG TIẾNG BIH
VỚI CÁC NGÔN NGỮ NAM Á VÀ NAM ĐẢO Ở VIỆT NAM**

	Bih	Md	Kp	Kr	Ad	Kt	Dr	Bl	Ep	Gir	Chr	Rag	HrV	HrS	HrĐ	CĐ	CT	MR	MB
Sre	9	6	5	5	7	5	6	5	6	5	8	7	7	7	6	7	7	57	58
MB	11	5	8	7	7	4	6	6	6	4	8	6	8	6	7	6	6	76	
MR	10	7	7	6	7	5	5	7	8	6	9	8	10	6	8	8	6		
CT	69	73	78	75	73	72	73	74	71	78	79	79	86	84	82	94			
CĐ	68	74	78	76	73	75	74	73	76	80	83	80	83	81	80				
HrĐ	87	87	84	80	81	80	73	80	79	78	76	80	87	82					
HrS	82	85	78	79	76	75	82	76	73	78	75	79	85						
HrV	87	90	84	84	83	81	82	80	79	84	79	82							
Rag	68	75	76	72	72	73	74	74	75	78	83								
Chr	75	77	74	75	73	73	72	75	79	80									
Gir	81	82	81	85	82	82	80	83	81										
Ep	97	92	99	97	95	96	98	99											
Bl	96	90	98	95	95	95	97												
Dr	95	89	98	97	96	99													
Kt	94	90	98	98	98														
Ad	95	88	98	97															
Kr	94	89	97																
Kp	95	89																	
Md	88																		

HrĐ: Chăm Hroi Đồng Xuân

CĐ: Chăm Đông

HrS: Chăm Hroi Sơn Hoà

MB: Mnông Bù Nông

MR: Mnông Rôlâm

Ad: Êđê Adham

Kr: Êđê Krung

Md: Êđê Mdhur

Ep: Êđê Êpan

Kp: Êđê Kpă

Bl: Êđê Blô

Kt: Êđê Ktul

Dr: Êđê Drao

Bih: Êđê Bih

Gir: Giarai

Rag: Raglai

Sre: Coho Srê

HrV: Chăm Hroi Vân Canh

3.1. Tính thống nhất của các ngôn ngữ nhóm Chăm

Các ngôn ngữ nhóm Chăm (ở Việt Nam) có tỷ lệ vốn từ chung rất cao, thể hiện tính thống nhất của chúng. Dựa vào kết quả thống kê, ta có thể thấy ranh giới giữa các ngôn ngữ trong nhóm. Chẳng hạn, các thứ tiếng CD, CT có tỷ lệ từ chung tới 85% trở lên, người ta khó có thể coi chúng là những ngôn ngữ khác nhau. Trên cơ sở vốn từ chung giữa các phương ngữ, ngôn ngữ, ta có thể vạch một đường ranh giới tạm thời: nếu giữa các ngôn ngữ, phương ngữ có tỷ lệ từ chung dưới 85% thì đó là những ngôn ngữ riêng. Tuy vậy, giữa tiếng Rag, tiếng Chr, và tiếng ChR có tỷ lệ từ chung khá cao: Chr - Rag: 83%, hay Chr - ChR và Rag - ChR cũng có tỷ lệ vốn từ cùng gốc lên tới 81%. Vậy các thứ tiếng này là những ngôn ngữ riêng biệt, hay những phương ngữ khác nhau của cùng một ngôn ngữ bởi cái tỷ lệ đó nhiều khi chỉ có tính chất tương đối mà thôi?

3.2. Ranh giới giữa các ngôn ngữ

Có một ranh giới rõ rệt phân biệt các ngôn ngữ Nam Đảo với các ngôn ngữ Nam Á. Tiếng Bih, một ngôn ngữ có tiếp xúc trực tiếp với một số ngôn ngữ Nam Á trên địa bàn sinh sống cũng chỉ có vốn từ chung gốc với tiếng MR rất thấp (10%), hoặc với tiếng MB cũng vậy (11%), còn với tiếng Coho (phương ngữ Sr) lại thấp hơn (chỉ có 9%). Vì vậy giữa chúng có một vốn từ chung. Trong số này, có những từ gốc Nam Á, song cũng có những từ gốc Nam Đảo mà các ngôn ngữ Nam Á vay mượn, hoặc có những từ chung của khu vực. Điều này khẳng định rằng, tiếng Bih không có quan hệ dòng họ với các ngôn ngữ Nam Á mà chỉ có quan hệ tiếp xúc, trước hết là với ngôn ngữ tiểu nhóm Bana nam. So với các phương ngữ Êđê và những ngôn ngữ khác trong nhóm Chăm, tiếng Bih có tỷ lệ từ chung với các ngôn ngữ Mnông, Coho là cao nhất (9% - 11%). Đây là kết quả của mối quan hệ tiếp xúc giữa các ngôn ngữ này trên địa bàn cư trú.

3.3. Về phương diện từ vựng, tiếng Bih sẽ được coi là một phương ngữ của tiếng Êđê. Và trong cái gọi là tiếng Êđê ấy, điều khiến ta băn khoăn chính là tiếng Krung. Đây là phương ngữ của tiếng Êđê hay phương ngữ của tiếng Giarai bởi tỷ lệ vốn từ chung giữa Kr - Gir là 85%. Giữa tiếng Bih với các phương ngữ Êđê có vốn từ chung từ 88% - 97%, trong đó thấp nhất là giữa Bih - Md: 88%, và cao nhất là giữa Bih - Ep: 97%, còn hầu hết từ 94 - 97%. Ngay tiếng Md, một phương ngữ đã từng được nhiều người coi là một phương ngữ của tiếng Gir, nhưng cũng chỉ có tỷ lệ từ chung Md - Gir là 82%, và Kr - Gir: 85%. Không biết tiếng Md ở Gia Lai có vốn từ chung với Gir như thế nào, song thực tế, tỷ lệ từ chung giữa các phương ngữ Êđê là rất cao (Md - Bih, Ad: 88%; Md - Kp, Kr, Dr: 89%; Md - Kt, Bl: 90%; Md - Ep: 92%)³. Nhưng giữa các phương ngữ Êđê và Gir có vốn từ chung khá cao (từ

80% - 85%). Do những người sử dụng tiếng Krung cư trú ở vùng giáp với người Giarai Chor (sinh sống chủ yếu tại thị xã Ayun Pa, các huyện Phú Thiện, Chư Sê, Ia Pa tỉnh Gia Lai và một số khá đông ở các xã Êa Sol, Êa Hleo, Êa Ral, thị trấn Êa Drăng thuộc huyện Êa Hleo tỉnh Đắk Lắk), nên sự vay mượn từ vựng lẫn nhau giữa chúng là một điều tất yếu. Điều này giúp ta lý giải cách nhìn nhận, phân chia các ngôn ngữ nhóm Chăm của Gorys Kerat khi ông cho tiếng nói của các cộng đồng cư dân Md, Bl, Kr là “ngôn ngữ pha trộn Jarai-Rade”.

4. Sự cách tân trong các ngôn ngữ nhóm Chăm

4.1. Các ngôn ngữ Đông Nam Á (đặc biệt ở lục địa) đã và đang trải qua sự biến đổi và phát triển. Khi nói tới sự kiện này, các nhà ngôn ngữ học đều khẳng định: *các ngôn ngữ trong khu vực đã và đang trải qua một sự thay đổi hệ thống hình thái học, từ một ngôn ngữ đa tiết do quá trình đơn tiết hóa đã rụng mất phụ tố, hay các phụ tố ở đa số các ngôn ngữ không còn khả năng phái sinh từ mạnh mẽ.* Do vậy, các ngôn ngữ trong khu vực đã đơn tiết hóa ở những mức độ khác nhau. Có những ngôn ngữ đã đơn tiết hóa triệt để, vỏ ngữ âm của từ - căn tố (về cơ bản) đã trùng với âm tiết. Có thể nói, đơn tiết hóa là một xu hướng biến đổi tích cực diễn ra ở các ngôn ngữ, và các ngôn ngữ nhóm Chăm cũng không thể nằm ngoài xu hướng đó (E. W. Lee, 1974). Trong công trình của mình, E. W. Lee đã chỉ ra rõ hơn cái xu thế biến đổi này. Vì vậy, khi nghiên cứu các ngôn ngữ Chăm, nhiều người đã từng nói tới sự chuyển di loại hình, nhất là các ngôn ngữ Chăm, Êđê. Để thấy rõ hơn, chúng ta xem xét sự cách tân của các ngôn ngữ này từ ngôn ngữ PND. So sánh các ngôn ngữ Chăm, và các phương ngữ Êđê, cũng như tiếng Bih với dạng phục nguyên PND của I. Dyen (1953), Otto Dempwolff (1938), ta thấy có những sự tương ứng khá đều đặn giữa các ngôn ngữ, các phương ngữ của nhóm này:

4.2. Nguyên âm của tiền âm tiết CV ở ngôn ngữ TND bị rụng đi ở tiếng Êđê, nhưng lại trở thành [] ở các ngôn ngữ còn lại trong nhóm, ví dụ:

PND	Êđê	Gir	Chr	Rag	CD	CT	ChR	Nghĩa
*/t/ulaN	kla	t la	t la ²	tulac	tala	talang	tala	<i>xuong</i>
*taNan	k an	t an	ta an ²	ta an	ta in	ta n	ta n	<i>tay</i>

Trong số này có rất nhiều tiền âm tiết (CV) của từ đa tiết nguyên gốc PND đã bị rụng mất ở tiếng Êđê và các phương ngữ Chăm (đặc biệt là CD). Ví dụ:

*apuy	puj	ĩapuj	ĩapuj ¹	ĩapuj	puj	puj	puj	<i>lũa</i>
*qatey	ti e	h taj/taj	b h	hataj	hataj	taj	taj	<i>gan</i>

Nếu theo dõi loạt từ trên ở các phương ngữ Êđê và tiếng Bih thì thấy rõ ràng các từ PND cổ xưa có dạng hơn một âm tiết đã bị đơn tiết hóa do rụng mất nguyên âm -V- trong âm tiết không có trọng âm, làm xuất hiện tổ hợp phụ âm trong tiếng Êđê. Và tiếng Bih cũng biến đổi theo xu hướng này, tuy rằng ở một số ít từ còn dấu vết của hiện tượng đa tiết (có thể là dạng song tiết, hoặc xuất hiện một nguyên âm chêm [] giữa tổ hợp phụ âm), kiểu như:

PND	TC	Kp	Kt	Ad	Dr	Ep	Bih	Nghĩa
*buluh		m̥l ɗw		m̥l	m̥l	m̥l	m̥l	
	m̥l ɗw		lɔŋ					
*hiRa/q/		^h răh	^h răh	^h răh	^h răh	^h răh	hrăh	đỏ
*bi/t/uqen		^m tud̥ɿ		^m t d̥ɿ		^m t d̥ɿ	^m tud̥ɿ	
	^m toɗɿ/ ^m tud̥ɿ	k	tud̥ɿ	sao				
*/t/ulaN		kla	t la	t la ²	(Chr) tala	talang	tala	xuong
*tikus		k kui h		k kui h	k kui			kui h
		chuôt						
*nipsis	*lupih	ĩe pih	ĩe pih	ĩe pih				ĩupih
	mɔŋ							

So sánh các phương ngữ Êđê thì thấy: PND: */t/ulaN > [kla / k la]; *taNan > [k an/ k an] ở tất cả các phương ngữ Êđê và tiếng Bih, tức là vừa có quá trình đơn tiết hóa nguyên âm V của tiền âm tiết, đồng thời PND *t > k/k , trừ trường hợp là [t la] ở Md, cũng như ở nhiều ngôn ngữ khác thuộc nhóm Chăm đều trở thành /t la /tala /tulac/. Rõ ràng, xu hướng đơn tiết hóa và biến đổi âm tắc đầu lưỡi PND > phụ âm tắc, gốc lưỡi ở Êđê và Bih là hết sức phổ biến và thống nhất. Trong khi đó các âm đầu lưỡi này vẫn được giữ nguyên ở các ngôn ngữ Chăm khác, cũng như nhiều ngôn ngữ ở hải đảo.

4.3. Xu hướng biến đổi phụ âm hữu thanh, lưỡi PND > phụ âm hữu thanh trong các ngôn ngữ C

Nếu so sánh những từ có phụ âm hữu thanh lưỡi trên ở ngôn ngữ PND với các ngôn ngữ C thì thấy:

TND	TC	Kp	Bih	Gir	Chr	Hr	CD	CT	Nghĩa
*/dD/aRaq		ĩe răh	ĩe răh	d rah	d rah	d arah	arah	d a ah	máu
*dilaq		ĩe lah	ĩe lah/lah		j lah	d lah		d ilah	
	d alah		d ulah	lười					

*/n/ihaN *luwa ĩe wa wa l wa
gầy

Trường hợp những từ *máu, kim, đường, lưỡi, răng, ...* lại hoàn toàn khác với những trường hợp ở 4.2. Cái tổ hợp [ĩe /ĩi] ở một số phương ngữ Êđê và tiếng Bih chính là hiện thực hóa của phụ âm tắc, thanh hầu, hữu thanh / / . Chỉ có thể coi đây là một phụ âm tắc, thanh hầu, hữu thanh ở tiếng Êđê và các phương ngữ của nó thì chúng ta mới có thể giải thích được sự biến mất của các phụ âm hữu thanh trong PND và trong PC. Tuy bị biến mất nhưng chúng còn để lại dấu vết về tính thanh ở phụ âm đầu của tổ hợp phụ âm trong tiếng Êđê và Bih. Phụ âm này, theo cách nói của A.G. Haudricour thì đó là những “âm điệu hữu thanh”. Ví dụ:

TND	Kp	Kt	Ad	Dr	Ep	Bih	nghĩa
*/dD/aRaQ	ĩe rãh ĩe rãh	ĩe rãh ĩe rãh		rãh <i>máu</i>	ĩe rãh		
*dilaq	ĩe lah	lah	lah	ĩe lah	ĩi lah	ĩelah/lah	<i>lưỡi</i>
*gigih	ĩe ɟ ɟ		ɟ <i>răng</i>			ĩe ɟ/ĩe ɟ	
*zalan/dalan	ĩe lan ĩe lan	ĩe lan <i>đường</i>		lan	ĩe lan		ĩi lan

Ở các ngôn ngữ hải đảo cũng đã diễn ra xu hướng biến đổi giống các ngôn ngữ Chăm. Ta hãy xem một vài từ trong các ngôn ngữ Bal, Sn, Mad⁴:

PND	PMI	Ed	Bih	CD	Bal	Sn	Mad	Nghĩa
*dilaq	*dilah	ĩe lah	ĩelah/lah	d alah	lidah	ilat	elat	<i>lưỡi</i>
*Danaw danau	*danaw <i>ao, hồ</i>	ĩe naw	ĩe naw			dana		dano

Rõ ràng, đối với những loạt từ kiểu này, tiếng Bih có xu hướng biến đổi giống với các phương ngữ Êđê, tuy rằng trên so sánh chi tiết với từng phương ngữ, thổ ngữ cũng có nét khác biệt nhất định. Sự rơi rụng phụ âm lưỡi, hữu thanh của ngôn ngữ PND, PC và để lại âm tắc, thanh hầu, hữu thanh là phổ biến và thống nhất giữa Bih và các phương ngữ Êđê. Kiểu biến đổi này, ta có thể gặp hàng loạt những từ khác chỉ rõ tương đồng giữa các phương ngữ Êđê và tiếng Bih, như những từ được dẫn ra dưới đây:

PND	Kp	Ad	Bih	CD	CT	Chr	Nghĩa
*Ratus	ĩe tuɬh <i>trăm</i>		satuɬh	ĩe tuɬh	rituh	tuh	ratuh ²

*ribuh	ĩe b ấw r b ấw	sa b nghìn	ĩe b ấw	rib aw	b aw
*/dD/uRih	ĩe ru e d rw ấj	ĩe ru gai	tur j	d r j	d j
*Danaw	ĩe nau d naw	ĩnau ao, hồ	ĩe nau	naw	d anaw
*DaRah	ĩe ra ỉra thiếu nữ	ĩe ra	dra (Gir)		dra
*limah	ĩe ma số 5	ma	ĩuma m	im	l ma
*lakah	ĩe k ấj l k ấj đàn ông	k	ĩe k ấj	lakăj	lakăj
*labuq	ĩe b uh tuh l b uh	e b uh roi	ĩe b uh		tuh
*liyah	ĩe ja ỉe ja gìeng		ĩe ja laja	laja	l ja
*la/s/u/n/a/q	ĩe sun t j	ĩe sun t j	r sun (Gir)	l sun	tôi

Chính ở đây, trong các phương ngữ Êđê lại xuất hiện một sự đối lập giữa một phụ âm tắc, thanh hầu, vô thanh [ĩ] với một phụ âm tắc, thanh hầu, hữu thanh [/]. Nếu theo cách nói của E. W. Lee thì trong tiếng Êđê lại “có một sự đối lập giữa qa và qe như là một sự phát triển thứ cấp”. Để minh chứng cho điều này, ta hãy xem những cặp đối lập âm vị học dưới đây trong tiếng Êđê:

ala / ỉla / con rắn	êla / la ~ la/ buổi chiều
alah / ỉlah/ lười	êlah / lah ~ lah/ lười
ama / ỉma/ cha, bố	êma / ma ~ ma/ 5

4.4. Nguồn gốc của phụ âm môi, hữu thanh PND được phản ánh rõ rệt ở các ngôn ngữ Chăm. Chính các phụ âm môi, hữu thanh của PND > âm tắc môi-mũi, hữu thanh của các phương ngữ Êđê và tiếng Bih chứ không phải là những âm môi bình thường như ở các ngôn ngữ khác của nhóm Chăm. Ví dụ:

PND	Kp	Kt	Dr	Bl	Bih	Gir	Chr	CĐ	Nghĩa
*bulan	m lan		m lan		m lan	m lan		m lan	
	b lan		b lan ²	b lan		trăng			

hay như từ *baqeRu(h) mới thì tuy rằng ở Kp, Bl là: m r ấw, ở Kt là: mr ấw/mr ấw, ở Kr, Ad là mr , ở Dr là mr ấw/m r ấw, ở Bih cũng giống như ở Kp, Bl là m r ấw, song đó vẫn là một phụ âm môi, mũi, hữu thanh [m] chứ

không phải là phụ âm môi, hữu thanh bình thường. Ở các ngôn ngữ khác của nhóm C vẫn là âm môi, hữu thanh, tiền thanh hầu hóa, chẳng hạn trong tiếng Chr: b rh ɗw, CĐ, ChR: b irăw, CT: b ah ɗw, Gir: p raw, nhưng ở Rag lại trở thành một âm xát, môi-răng, hữu thanh /v/: vahr ɗw (trong khi nhiều ngôn ngữ Nam Đảo ở hải đảo, MI: b aharu; In: b aru; Mad: buru; Bal: mara). Trường hợp từ *buluh *lông* ở trên của PNE thì ở các phương ngữ Êđê đều cho thấy có âm tắc môi, mũi [m], hoặc nghe như hiện tượng mũi của phụ âm đi sau, như: Kp: ^ml ɗw, Kr, Ad, Kt, Dr, Bl, Ep, Md: ^ml , còn ở tiếng Bih lại vẫn còn giữ hình thái song tiết của PNE, nhưng phụ âm đầu từ đã biến thành âm môi, mũi [m] là: m l ɗw. Còn từ này ở các ngôn ngữ nhóm C vẫn giữ nguyên dạng song tiết, và phụ âm đầu tắc môi, hữu thanh *b cổ xưa, như: CĐ, CT, ChR: b ilăw, Gir, Chr: b l ɗw, Rag: vahr ɗw. Nếu xem xét rộng hơn, ta có thể thấy phụ âm đầu của những từ này đều là các âm tắc (hoặc xát) môi (chứ không phải môi-mũi), hữu thanh trong các ngôn ngữ Nam Đảo khác ở hải đảo, như:

PMI	MI	In	Min	Sw	Bal	Jav	Sn	Mad	Nghĩa
*bulu	bulu	bulu	bulu	bulu	bulu	wulu	bulu	bulu	<i>lông</i>
*bulan	bulan	bulan	bulan	bulan	bulan	wulan	bulan	bulen	<i>trăng</i>
*basah	basah	basah	basah	basah	baseu		baseu	becca	<i>ướt</i>

Còn ngay từ *bi/t/uqen (*ngôi sao*) thì ở hầu hết các ngôn ngữ hải đảo (MI, IN, Min, Sw, Bal, Sn, Mad) đều cho phụ âm tắc, môi, hữu thanh /b/ là bintang; và chỉ riêng ở tiếng Jav cho âm bên /l/ là lintang.

Càng mở rộng sự so sánh tiếng Bih và các phương ngữ Êđê với các ngôn ngữ Chăm và hải đảo, chúng ta càng nhận được kết quả ủng hộ xu hướng biến đổi âm tắc, hữu thanh, môi PNE > âm môi, mũi ở Ê-đê.

5. Tương ứng ngữ âm giữa tiếng Bih với các phương ngữ Êđê

5.1. Như đã nói ở trên, ở tiếng Bih còn tồn tại vô ngữ âm của một đơn vị ngữ nghĩa cơ bản là dạng song tiết: tiền âm tiết + âm tiết. Các tiền âm tiết có mô hình ngữ âm tối đa là CVC (trong đó C: phụ âm; V: nguyên âm), nhưng dạng phổ biến thường gặp là CV. Phụ âm C của tiền âm tiết ở Bih thường hay gặp nhất là /r/, lẻ tẻ có những phụ âm tắc, vô thanh như: p, t, k, ʔ. Chẳng hạn như những từ dưới đây:

Kp	Kt	Ad	Bl	Bih	Nghĩa
ʔe kuɗt	ʔkuɗt	k ɗt	ʔkuɗt	r kuɗt	<i>vắng (nhà)</i>
ʔe ka	ʔe ka	ka	mka/ʔe ka	r ka	<i>bị thương</i>

ĩe ớĩ ĩe ớĩ e ĩe ớĩ t r ớĩ
kéo sợi

Trong một số trường hợp, trong khi hầu hết các phương ngữ Êđê đã biến đổi âm vô thanh của PND thành âm môi, mũi, hữu thanh thì ở Bih lại vẫn còn dấu vết của âm vô thanh. Chẳng hạn:

mkăĩ	mkăĩ	mkăĩ	mkăĩ	p	kăĩ	đo
m a	m a	m a	m a	pu/p	a	hoa
mku eĩ	mku ớĩ	ku ớĩ	mku eĩ	p	ku ec	tấm (gạo)
md i e	md	md e	md e	p	d e	lúa
m am	m am	m am	m am	p	am	đan
a	k a	k a	k a	p	a	vây
mtra	mtra	mtra /m a		m a	p	cra
		soi				
mdiĩ	mdiĩ	mdiĩ	mdiĩ	p	diĩ	làm cao lên

5.2. Những trường hợp hầu hết các phương ngữ Êđê đã biến đổi thành phụ âm tắc, vô thanh, gốc lưỡi /k-/ thì ở Bih vẫn còn giữ lại âm cổ hơn là /t-, c-/ , rất gần với cách biến đổi ở tiếng Giarai. Chẳng hạn:

kpăĩ	kpăĩ	kpăĩ	kpăĩ	t	păĩ	thăng
knap	knap	knap	t nap (Md)	t	nap	khô
kl ớĩ	kl ớĩ	kl	kl ớĩ	t	l ớĩ	dây

Hay có trường hợp trong khi âm cuối của âm tiết đã biến đổi thành /-ĩ/ ở các phương ngữ Êđê, thì ở Bih vẫn giữ hình thái cổ xưa hơn /-k/. Ví dụ:

mnuớĩ	mnuớĩ	mnuớĩ	mn ớĩ	mnuớk/m	nuớk	gà
i ăĩ	i ăĩ	i aĩ	i ăĩ	i k		gặt
k ớĩ	k ớĩ	k ớĩ	k ỉ	ĩk ớk/ĩa	koớk	đầu

Và có cả những trường hợp ở hầu hết các phương ngữ Êđê đã thay đổi và dùng từ mới, thì ở Bih và một vài phương ngữ Êđê lại giữ được hình thái cổ của ngôn ngữ gốc. Chẳng hạn từ *sườn* thì trong khi ở các phương ngữ Kp, Kr, Kt, Ad, Bl, dùng r h, thì ở Ep là *suớk*, ở Bih là *ĩe suớk*, nhưng ở các ngôn ngữ Chăm khác thì Chr: *r su ỉ*; CĐ: *t uk*; CT: *lasuk*.

6. Kết luận

Từ sự phân tích những đặc điểm ngữ âm, so sánh từ vựng, cũng như những biến chuyển ngữ âm giữa tiếng Bih với các ngôn ngữ Chăm, mà đặc biệt là với các phương ngữ Êđê, chúng ta có thể đi đến kết luận rằng:

6.1. Về đặc điểm hình thái (vỏ ngữ âm từ) của tiếng Bih nằm trung gian giữa các ngôn ngữ Chăm và tiếng Êđê. Rất nhiều hình thái ngữ âm của từ gốc PNĐ đã đơn tiết trong tiếng Êđê, nhưng vẫn còn dấu vết đa tiết (hoặc có thể cụm tổ hợp phụ âm) trong tiếng Bih.

6.2. Về đặc điểm từ vựng, tiếng Bih thuộc các ngôn ngữ nhóm Chăm. Sự khác biệt từ vựng giữa các ngôn ngữ này được phân định khá rõ rệt. Cần nghiên cứu kỹ hơn mối quan hệ giữa tiếng Êđê Mdhur với tiếng Giarai và Êđê bởi giữa chúng vẫn còn có sự nhập nhằng nhất định.

6.3. Sự chuyển biến ngữ âm giữa tiếng Bih với các phương ngữ Êđê về cơ bản là đồng nhất, tuy rằng vẫn có một vài sự khác biệt nhất định.

6.4. Mặc dù có những đặc điểm hình thái học hơi khác biệt với các phương ngữ Êđê, nhưng căn cứ vào kết quả thống kê từ vựng và đặc biệt là xu hướng chuyển biến ngữ âm từ ngôn ngữ Proto Nam Đảo tới các ngôn ngữ Chăm đương đại, chúng tôi cho rằng: *tiếng nói của cộng đồng người Bih (ở huyện Krông Ana và thị xã Buôn Ma Thuột tỉnh Đắk Lắk) là một phương ngữ của tiếng Êđê.*

6.5. Dựa vào tiêu chuẩn thuần túy ngôn ngữ học, tức đặc trưng hình thái học, có thể phân chia tiếng Êđê thành hai vùng phương ngữ lớn là:

Vùng I: tiếng nói bao gồm tiếng nói của đa số các nhóm, ngành Êđê như: Kpă, Ktul, Krung, Adham, Drao, Blô, Êpan mang đặc trưng của một ngôn ngữ đơn lập-đơn tiết, thể hiện xu hướng đơn tiết hoá ngày càng triệt để hơn.

Vùng II: là tiếng nói của hai nhóm Mdhur và Bih còn mang những dấu vết đặc trưng của một ngôn ngữ đơn lập-đa tiết.

6.6. Ở mỗi vùng phương ngữ, nếu căn cứ vào sự giống nhau từ vựng cũng như những tương ứng ngữ âm của phần cuối âm tiết, thì ta còn có thể phân chia thành các phương ngữ nhỏ hơn.

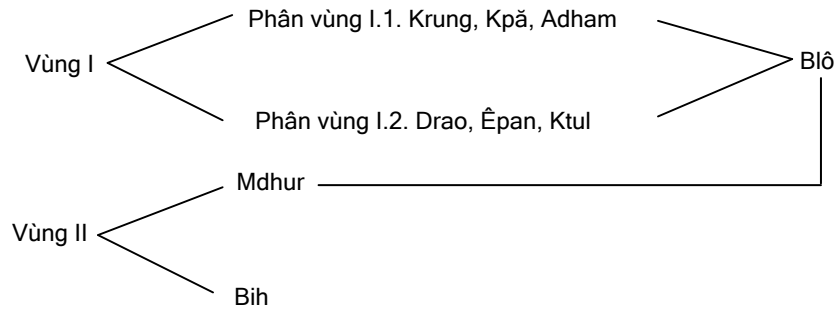
Phân vùng I.1 bao gồm tiếng nói của các nhóm tộc người Krung, Adham, Kpă.

Phân vùng I.2. bao gồm tiếng nói của các nhóm tộc người Drao, Êpan, Ktul.

Ở vùng II sẽ có hai tiểu vùng là: phương ngữ Mdhur và Bih.

Còn riêng tiếng nói nhóm tộc người Blô (ở huyện M'Drăc) lại là một phương ngữ trung gian giữa phân vùng I.1 với phân vùng I.2. và phương ngữ Mdhur

thuộc vùng II. Từ cách nhìn như vậy, ta có thể hình dung sự phân chia các phương ngữ Êđê một cách chi tiết như sơ đồ dưới đây:

Trong tình hình tiếp xúc ngôn ngữ và văn hoá đa chiều như hiện nay, ta có thể phân chia tiếng Êđê thành hai phương ngữ tương đương với hai vùng phương ngữ ở mục 6.5.

CHÚ THÍCH

- ¹ Để cho gọn, chúng tôi viết tắt: *Tên các phương ngữ Êđê*: Kp: Kpă; Kr: Krung; Ad: Adham; Kt: Ktul; Dr: Drao; Bl: Blô; Ep: Ê pan; Md: Mdhur; *Tên các ngôn ngữ Nam Đảo và Nam Á khác*: Gir: Gia Rai; Chr: Churu; Rag: Raglai; CĐ: Chăm Đông; CT: Chăm Tây; ChR: Chăm Hroi; Ml: Malaysia; In: Indônêxia; Mln: Minangkabau; Sw: Sarawak; Jav: Java; Sn: Sundă; Bal: Bali; Mad: Madura; Sre: Coho Srê; MR: Mnông Rôlăm; MB: Mnông Bù nông; *Tên các ngôn ngữ Proto*: PNĐ: Proto Nam Đảo; PML: Proto Malayic; PC: Proto Chăm; PNA: Proto Nam Á; PBN: Proto Bana Nam.
- ² Về khái niệm phụ âm tiền thanh hầu hóa của chúng tôi, xin xem Đoàn Văn Phúc, *Mấy vấn đề âm vị học đồng đại các ngôn ngữ Chamic*, (1992); *Từ những phụ âm tiền thanh hầu hóa các ngôn ngữ Chamic, trở lại vấn đề thanh điệu trong tiếng Chăm*, (1993), *Ngữ âm tiếng Êđê* (1996), *Từ vựng các phương ngữ Êđê* (1998).
- ³ Tháng 5/2008, chúng tôi đã có dịp đi khảo sát lại 8 thổ ngữ Êđê Mdhur, 4 thổ ngữ Giarai Chor, và 4 thổ ngữ Chăm Hroi ở các tỉnh Phú Yên, Gia Lai và Đắk Lắk. Chúng tôi sẽ trình bày sự tương đồng và khác biệt giữa các thổ ngữ này trong một dịp khác.
- ⁴ Thực chất các phụ âm tắc, hữu thanh ở các ngôn ngữ Indonesia, Malaysia, Bali, Java,... là các phụ âm tắc, hữu thanh, tiền thanh hầu hóa [b̥/ b̥̃]. Xem thêm Đoàn Văn Phúc, “So sánh từ vựng tiếng Mã Lai với các ngôn ngữ Chăm (trên cơ sở tư liệu tiếng Indonexia và tiếng Êđê)”, trong *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 4, Hà Nội, 1996.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- [1] K. A. Adelaar, *Proto-Malayic*, Alblasterdam, 1985.
- [2] R. Aymonier – A. Cabaton, *Dictionnaire Chăm - Français*, Imprimerie Nationale, Paris, 1906.
- [3] D. L. Blood, “Phonological Units in Cham”, trong *Anthropological Linguistics*, Vol. 9, 1967.
- [4] D. W. Blood, “Womens Speech Characteristics in Cham”, trong *Asian Culture*, Vol. 3, 1961.
- [5] D. W. Blood, “Reflexes of Proto-Malayo-Polynesian in Cham”, trong *Anthropological Linguistics*, Vol. 4, 1962.
- [6] G. Bochet, J. Dournes, *Lexique polyglotte Khơ me, Français, Vietnamien, Ronglai*, Saigon, France - Asie, 1953.
- [7] Bế Viết Đăng, ..., *Đại cương về các dân tộc Êđê và Mnông ở Đắk Lắk*, NXB Khoa học Xã hội, Hà Nội, 1982.
- [8] Romah Del và Trương Văn Sinh, “Vài nét về các ngôn ngữ Malayo - Polynesian ở Việt Nam”, tạp chí *Ngôn ngữ*, số 1, 1974.
- [9] Otto Dempwolff, *Austronesisches Wortschatzverzeichnis*, Berlin, 1938.
- [10] Dorothy M. Thomas, “Proto-Malayo-Polynesian reflexes in Rade, Jarai, and Chru”, trong *Studies in Linguistics*, Vol. 17, 1963.
- [11] I. Dyen, *The Proto-Malayo-Polynesian languages*, Baltimore: the Linguistic Society of America, 1953.
- [12] A. Ju. Ephimốp, *Âm vị học lịch sử các ngôn ngữ Bana nam*, Khoa học, Moscow, 1990 (bản tiếng Nga).
- [13] Gorys Keraf, *Linguistik Bandingan Historis*, Gramedia, Jakarta, 1996 (tiếng Indonesia).
- [14] Hoàng Văn Hành, ..., *Từ điển Việt - Khơ me*, Lâm Đồng, 1983.
- [15] A.G. Haudricourt, *Observation au sujet des consonnes A et Ê en Rhadé*, BSLP, Vol. 46, fasc 1, 1950, pp. 172 - 176.
- [16] Phú Văn Hân, *Cơ cấu ngữ âm và chữ viết tiếng Chăm Việt Nam và tiếng Melayu Malaysia*, Luận án Tiến sĩ Ngữ Văn, Thành phố Hồ Chí Minh, 2003.
- [17] E. W. Lee, “Southeast Asian areal features in Austronesian strata of the Chamic languages”, *Oceanic Linguistics*, Vol. 13, No. 1 & 2, 1974.
- [18] G. Moussay – Nại Thành Bô, ..., *Dictionnaire Cam - Vietnamien - Français*, Trung tâm văn hoá Chăm, Phan Rang, 1971.
- [19] Dominique Nguyen, *Từ vựng Hroi - Việt*, Paris, 2003.

- [20] Đoàn Văn Phúc, “Mấy vấn đề âm vị học đồng đại các ngôn ngữ Chamic”, trong *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 2, 1992.
- [21] Đoàn Văn Phúc, “Những vấn đề về các phương ngữ Êđê”, trong *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 1, Hà Nội, 1995.
- [22] Doan Van Phuc, *Perbandingan kosa kata bahasa Melayu dan bahasa-bahasa kelompok Cham*, Konfrensi internasional keenam tentang dialek-dialek Austronesia di Nusantara, Brunei Darussalam, 8/1996.
- [23] Đoàn Văn Phúc, “So sánh từ vựng tiếng Mã Lai với các ngôn ngữ Chăm (trên tư liệu tiếng Indônêxia và tiếng Êđê)”, tạp chí *Nghiên cứu Đông Nam Á*, số 4, 1996, tr.78 - 87.
- [24] Đoàn Văn Phúc, *Ngữ âm tiếng Êđê*, NXB Khoa học Xã hội, Hà Nội, 1996.
- [25] Đoàn Văn Phúc, *Ede (= Rade) dialect*, Hội nghị khoa học quốc tế lần thứ VIII về các ngôn ngữ Nam Đảo, Taipei, Taiwan, 28/12/1997 - 1/1/1998, 11 tr. (Tóm tắt in trong “8 - ICAL Handbook”, tr.66).
- [26] Đoàn Văn Phúc, *Từ vựng các phương ngữ Êđê*, NXB Thành phố Hồ Chí Minh, 1998.
- [27] Phan Văn Phúc – Đoàn Văn Phúc..., *Từ điển Việt - Êđê*, NXB Giáo dục, 1993.
- [28] L. A. Shintani Tadahiko, *Boh blu ơ klei Êđê - Yuan - Zapônê (Từ vựng Êđê - Việt - Nhật)*, Tokyo, 1981.
- [29] G. Thurgood, *From Ancient Cham to Modern Dialects Two Thousand Years of Language Contact and Change*, University of Hawaii Press, 1999.
- [30] Y Cang Niê Siêng, *Klei hriăm boh blu ơ Êđê (Ngữ vựng Êđê, Rade vocabulary)*, California, Manila, 1979.
- [31] Ir. Sugiarto, *Kamus Indonesia - daerah*, Gramedia, Jakarta, 1995.
- [32] Bùi Khánh Thế (Chủ biên), *Từ điển Mnông - Việt*, Đắc Lắc, 1993.
- [33] Bùi Khánh Thế (Chủ biên), *Từ điển Chăm - Việt*, NXB Giáo dục, Hà Nội, 1995.
- [34] Bùi Khánh Thế (Chủ biên), *Từ điển Việt - Chăm*, NXB Khoa học Xã hội, Hà Nội, 1996.
- [35] Đặng Nghiêm Vạn, ..., *Các dân tộc tỉnh Gia Lai - Kon Tum*, NXB Khoa học Xã hội, Hà Nội, 1981.
- [36] Ksor Yin – Trương Hải, ..., *Từ điển phương ngữ Jrai*, Pleiku, 2007.